

"אמרה לא צמחת מן המדבר ראיתי חול ברגליך". (גבריאל בן - שמחון)

פרק שביעי – העפלת פליטים יהודים אירופאים מצפון אפריקה

המחקרים על תולדות ההעפלה מצפון אפריקה לא התייחסו לפליטים יהודים אירופאים שהעפילו מצפון אפריקה לאחר מלחמת העולם השנייה בספינות מחופי אלג'יר או מנמלי אירופה.¹ אלפי פליטים יהודים שהו במחנות ליד טנג'יר שבצפון המגרב ובפיליפול וקולומבשר בדרום אלג'יר. הפדרציה הציונית באלג'יר ביקשה מפלדמן ושפאניען – נציגי ארגון הסיוע היהודי (HICEM) בקזבלנקה ובליסבון לבדוק את מחנה ז'אן דארק בפיליפול והם הגישו לה רשימה של 50 איש שדרשו לעלות לארץ.² ועדי עזרה שהוקמו במרוקו על ידי הלן בן עטר, נציגת הגיונט, העניקו לפליטים סיוע בתחומי הרווחה בקזבלנקה טנג'יר, מרקש, מכנאס ופאס.³ ההתכתבויות בין המשרד הארץ ישראלי בתוניס למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בירושלים מאששים את ההנחה שפליטים יהודים מאירופה שהו במדינות המגרב והחל משנת 1936 התקבלו דרישות לקבלת רישיונות עלייה עבורם. מחלקת העלייה הקפידה להקצות לפליטים יהודים אירופאים ששהו במרוקו ובתוניס רישיונות עלייה.⁴ התקיים גם שיתוף פעולה עם ארגון עולי מרכז אירופה, שפעל להעלאת פליטים יהודים יוצאי אוסטריה וגרמניה מצפון אפריקה.⁵

גרשון אדומי, חבר קיבוץ עין גב ששהה במרוקו במהלך מלחמת העולם השנייה, דיווח לסוכנות היהודית על מעצר הפליטים היהודים מגרמניה ואוסטריה במגרב, נתיני ארצות האויב שהועברו למחנות הסגר ועבודה. ניתנה להם אפשרות לעזוב את המחנות בתנאי שישרתו בלגיון הזרים. פליטים יהודים שהגיעו מצרפת נשלחו בשנת 1940 למחנות עבודה במדבר סהרה כדי לבנות "רכבת טרנס מסחרית מהים התיכון לניגריה". אדומי המליץ לשלוח שליח למרוקו, להערכתו [...] "היהודי המרוקני לפי המנטליות שלו והניסיון שרכש משלטונות שונים מהווה אלמנט בעל ערך".⁶ הדיווח של אדומי הועבר לסוכנות על סף הגעתם של השליחים הראשונים לצפון אפריקה מטעם הסוכנות היהודית. לא ברור אם השליחים עודכנו ותודרכו על בסיס דיווחו של אדומי. בראיון עם פליט יהודי אירופאי מצפון אפריקה, ממחנה הריכוז 'אזמור' במחוז מאזאגאן, מרוקו, סיפר שבשנת 1940 היו אתו 400 יהודים שברחו למרוקו ושהו שם 26 חודשים. הם שוחררו לאחר הכיבוש האמריקאי בינואר 1943.⁷

¹ אצ"מ S6/3848. רשימות שמיות בעניין העלייה מאלג'יר, מרוקו ותוניס 1943-1945; כבר ב-1942 נשלח מברק מלונדון לירושלים כדי לארגן בדיקה של מצב הפליטים היהודים בצפון אפריקה במברק צוין שמדובר ב-25,000 פליטים בצפון אפריקה אך לא נאמר בו דבר על האוכלוסייה היהודית המקומית בצפון אפריקה; גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293; אצ"מ S6/3850. עליה מתוניס 1935-1936, התכתבות בין המשרד הארץ ישראלי בתוניס ובאלג'יר למחלקת העלייה בסוכנות היהודית (15.1.36; 17.3.36); אצ"מ S6/3848. התכתבויות בין ארגון עולי מרכז אירופה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בקשר לרשימות של פליטים יהודים בצפון אפריקה (10.3.43; 8.4.45; 6.9.47). קיימת רשימה שמית של פליטים עם כתובות של קרוביהם בפלשתינה-א"י. למשל 33 מטנג'יר, מגאזאן וקזבלנקה; אצ"מ S6/3849. רשימה בת 54 שמות של פליטים מאירופה באוניה 'לימה' מאלג'יר לחיפה. ביניהם היו גם בעלי שמות צפון אפריקאים. בתיק מצויים רישיונות עלייה על חשבון מכסת החודשים אפריל, מאי, יולי, אוקטובר ונובמבר 1947.

² אצ"מ S6/4583. דוח של גרשון אדומי מקיבוץ עין גב על מרוקו. (11.10.43); אצ"מ S6/3849. רשימת פליטים משוויץ ששהו במחנה אונר"א בפילופייל שקרוביהם בארץ; אצ"מ S6/3848. מאת בנימין הלר מהפדרציה הציונית באלג'יר אל מחלקת העלייה בירושלים. (10.7.45). HICEM היה ארגון סיוע יהודי אמריקאי.

³ גרשון. העזרה לפליטים. עמ' 300; לסקר. יהודים מקומיים ופליטים. 105-55.
⁴ אצ"מ S6/3850. פנייה של המשרד הארץ ישראלי בתוניס למחלקת העלייה (15.1.36), תגובת מחלקת העלייה (17.3.36).

⁵ אצ"מ S6/3848. פניית בנו כהן מארגון עולי מרכז אירופה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (10.3.43); אצ"מ S6/3848. פניית ארגון עולי מרכז אירופה למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (6.9.47).

⁶ אי"ט 16-12/32/9. גרשון אדומי. היהודים במרוקו. (2.8.43). עמ' 1-3. (הוא הגיש מועמדות לקורס השליחים של 'החלוץ האחד' ולא נענה).

⁷ הצופה ראיון עם פליט. (7.2.44). עמ' 2. ראו גם לסקר. יהודים מקומיים ופליטים יהודים. עמ' 105-55.

בשלהי שנת 1943 הועברה רשימה אלפביתית של 80 פליטים בעלי שמות יהודיים ללא ציון אזרחותם לסוכנות היהודית.⁸ באותה תקופה דווח לוועד הלאומי שהקשר עם קהילות צפון אפריקה רופף. אף כי באותה עת הגיעו שליחים ראשונים של הסוכנות היהודית לשם. בשנת 1945 העבירה מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לבנימין הלר, נציגה במשרד הארץ ישראלי באלג'יר, רשימה של 15 פליטים יהודים אוסטרים, פולנים, צ'כוסלובקים, יוונים, סורים, צרפתים ומהגרים מתוניס ומאלג'יר.⁹ לגבי רשימה נוספת של 59 פליטים יהודים ממחנה פיליפוויל, באלג'יר שהגיעו משוודיה ניתנה הנחייה להעדיף נשים ולילדים שמשפחותיהם בפלשתינה-א"י ורק אחריהם להעלות חלוצים ועסקנים ציוניים ותיקים.¹⁰ נתונים אלה מרמזים שוב על העדפת פליטים יהודים אירופאים על פני הילידים היהודים מצפון אפריקה.

היו מקרים שהרישיונות מפלשתינה-א"י אחרו להגיע לידי האחראים על העלייה ותוקפם פג, וכדי למנוע זאת פנה בנימין הלר וביקש לא לטפח ציפיות בקרב מועמדים לעלייה שנמסר להם שיש בידי משרדו רישיונות עבורם מבלי לשלוח במועד את הרישיונות.¹¹ דיווח אחר שהיה עלול לסכן עליית פליטים אירופאים מצפון אפריקה היה פרסום ידיעה ב'פלוקור' – סוכנות ידיעות ושירות טלגרפי פלשתיני של הסוכנות היהודית בלונדון, על עליית 248 מתיישבים ממרוקו ארצה. פריץ ליכטנשטיין, מנהל המשרד הארץ ישראלי בליסבון שפיקח על עליית פליטים יהודים מהמגרב, תהה על ההיגיון בפרסום ידיעה זו על הפליטים שאמנם קיבלו סיוע מהגיונט, אך את הרישיונות העלייה קיבלו מהסוכנות היהודית.¹² ניתן להניח שחששו נבע מכך שידעה כזו עלולה 'לסגור' את שער היציאה מצפון אפריקה עבור פליטים יהודים אירופאים.

בדיווח של דוד שאלתיאל צוין, כי במחנה הפליטים פדאללה שהו 7,000 יהודים מארצות אירופה בעיקר מסלוניקי שלדעתו, "אין הם מתאימים לארץ ישראל, זה בנוגע לילדיהם ולנוער".¹³ 2,500 פליטים קיבלו סרטיפיקטים מפריץ ליכטנשטיין, נציג הסוכנות היהודית בליסבון והועברו למחנה אחר בסביבת קהיר.¹⁴ להערכתו, אמנו הגיעו לבנגאזי 140 פליטים מאירופה.¹⁵ לאורך שנות השלושים והארבעים של המאה שעברה ניתנו רישיונות עלייה במשורה ליהודי צפון אפריקה תוך מתן עדיפות לפליטים יהודים אירופאים,¹⁶ אלי מויאל, פעיל ציוני ממרוקו שעלה לפלשתינה-א"י בשנת 1946, ציין בעדותו ש"הסרטיפיקטים היו מיועדים לעקורים של המחנות ונתנו עשר למרוקו שגם [בה, ב.ד.] היו פליטים ממזרח אירופה".¹⁶

⁸ אצ"מ 6/3848. רשימת פליטים מהגרים יהודים מצפון אפריקה לפלשתינה א"י. (20.12.43).

⁹ אצ"מ 6/3848. מאת מחלקת העלייה אל בנימין הלר אלג'יר. (8.6.45).

¹⁰ אצ"מ 6/3848. רשימת פליטים מהגרים יהודים מצפון אפריקה לפלשתינה א"י. (7.10.45).

¹¹ אצ"מ 6/3848. מאת בנימין הלר אל מר דובקין האקזקוטיבה של ההסתדרות הציונית (10.3.45); אצ"מ 6/795. מאת מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית אל ההסתדרות הרוויזיוניסטית בתוניס. (21.3.45).

¹² אצ"מ 6/3848. מאת פריץ ליכטנשטיין, ליסבון, אל מחלקת ההגירה של הסוכנות היהודית. (11.6.45).

¹³ אצ"מ 44/490. דוח של דוד שאלתיאל על מצב היהודים בצפון אפריקה. (22.12.44).

¹⁴ אצ"מ 53/1554. דו"ח של ז. אמנו לאלהיו דובקין, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (ללא תאריך).

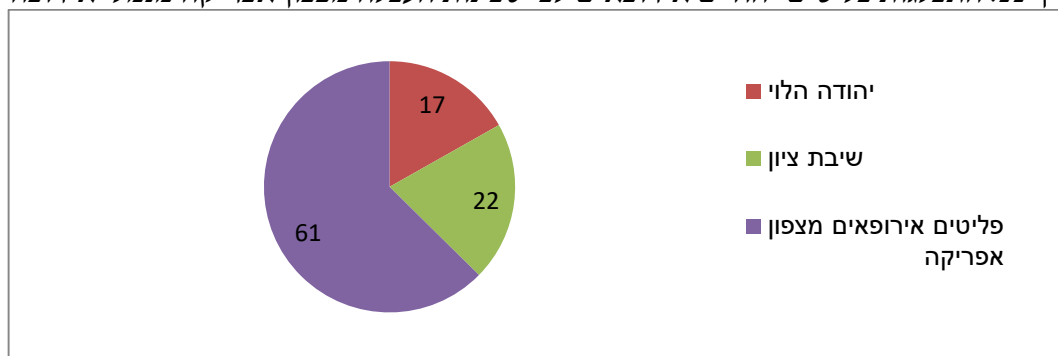
¹⁵ אצ"מ 6/3316. עליית קרובים ממרוקו, תוניס ואלג'יר באמצעות הממשלה 1947-1948; אצ"מ 6/3317. עליית קרובים ממרוקו, תוניס ואלג'יר באמצעות הממשלה 1947-1948. בתיקים אלה יש רשימה של סרטיפיקטים שניתנו בשנת 1947 לפליטים אירופיים, למשל למשפחות מלוב: לוסט, מנדל רוזה, לאה מקווס, ויזל אווה, חוה גורביץ, ברטה, מריה, ופאול גורביץ. אצ"מ 6/3743. רשימה של רישיונות עלייה לחלוצים שהיו בהכשרה באיטליה בשנת 1945; ההנחה שהשליח המרכזי אפרים פרידמן (בן חיים) לצפון אפריקה לא היה ער לתופעה זו אחרת הוא היה מדווח עליה.

¹⁶ א"י ט 16-12/29/22. ראיון עם אלי מויאל. (12.9.1982); אצ"מ 6/3316. רישיונות עלייה לקרובים – מכסות (14.8.47-15.7.47), (29.10.47); אצ"מ 6/3848. רשימת א"י-בי של מהגרים מאלג'יר. (20.12.43); אצ"מ 6/3849. רשימת מהגרים לפלסטין. (10.7.45); אצ"מ 104/185. מאת בנימין הלר, מזכיר הפדרציה הציונית באלג'יר לסוכנות היהודית שקבוצה של פליטים עלתה לארץ בספינה 'יונצטר קסטל'. (12.3.45); אצ"מ 6/1132. פרוטוקולים של ועדת עלייה 1930-1931. המאבק של הקהילות בצפון אפריקה לקבלת סרטיפיקטים (רישיונות עלייה לפלשתינה) החל בשנות ה-30 של המאה שעברה. המאבק נמשך גם בשנות ה-40 של המאה ה-20; אצ"מ 6/3847. פנייתם של חברי גרעין 'ביכורים' מטריפולי למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (4.5.1945); אצ"מ 6/3847. מכתבם של יעקב גויטע ושבתיאי סעאדה מבנגאזי למחלקת העלייה של הסוכנות

אחת ממטרות העלייה לפלשתינה-א"י של התנועה הציונית הייתה להוכיח שלא רק פליטים מוכנים לעלות לפלשתינה-א"י אלא גם עולים בבחירה חופשית מצפון אפריקה. כך הוצגה הספינה 'יהודה הלוי'. הצהרה זו נועדה לצורך הסברתי בעולם ש"בעיית היהודים אינה רק בעיית פליטים בלבד וכי רק א"י היא הפתרון לה."¹⁷ עמדת ארגון הגיונט לגבי מפעל ההעפלה מצפון אפריקה הייתה זהה לתפיסת הסוכנות היהודית ולכן הגיונט לא הקצה משאבים להעפלת יהודי המגרב מפני שהם לא הוכרו כפליטים.¹⁸ הדיון עד כאן התייחס לפליטים יהודים אירופאים שקיבלו סרטיפיקטים לעלייה מהמגרב. אך היו גם פליטים יהודים שהעפילו בספינות מחוף אלג'יר ומנמלי אירופה.

פליטים יהודים אירופאים שהעפילו בספינות מחוף אלג'יר ופליטים יהודים אירופאים שמוצאם מצפון אפריקה: בספרות המחקר אין התייחסות לפליטים יהודים אירופאים שהגדירו עצמם ממוצא צפון אפריקאי ולא של פליטים אירופאים שהעפילו מחוף אלג'יר או מנמלי אירופה. לא נמצאה חפיפה בבדיקה שמית של קבוצות אלה מול רשימות הפליטים של אונר"א בצפון אפריקה.¹⁹

גרף 11. התפלגות פליטים יהודים אירופאים לפי ספינות העפלה מצפון אפריקה מנמלי אירופה

מקור: נספח 5 מאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים

במהלך בניית מאגר עבור מעפילי צפון אפריקה זוהו פליטים יהודים אירופאים כמעפילים בספינות הראשונות 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' שהפליגו ישירות מחוף אלג'יר ללא רישיונות עלייה. בהמשך זוהתה קבוצה נוספת של פליטים אירופאים שהגדירו את מוצאם מצפון אפריקה. אלה הגיעו לנמלי אירופה במסגרת 'הבריחה' מצפון אפריקה. בשתי הקבוצות יש מאה מעפילים. הכללתם במחקר נועדה להציג פן נוסף של העפלת יהודים שהזדהו כצפון אפריקאים. לפי המאגר קבוצה של 39 פליטים יהודים אירופאים העפילה מחופי אלג'יר ב'יהודה הלוי', במאי 1947 וב'שיבת ציון' ביולי 1947. 61 פליטים יהודים אירופאים שהעפילו מנמלי אירופה הגדירו את מוצאם מצפון אפריקה. (גרף 11).

לא ברור מדוע לא היה אזכור לכך בדיווחי השליחים והפעילים באלג'יר או של המוסד לעלייה ב' בפריז. הסבר אפשרי -- בכאוס ששרר במחנה טנס ובמחנות אחרים באלג'יר בעת ההעפלה

17 היהודית ביטא את התסכול של הקהילה על צמצום רישיונות עלייה לטרופולי, אף "שמר שרתוק נוכח אישית ברצון העז של יהודי בנגאזי לעלות ארצה". (סיון, תש"ד - 26.5.1945).

18 אצ"מ S32/915. המדור לשליחים המחלקה בחוף לארץ 1947-1951. איגרת לשליחים ח'. (16.6.1947). עמ' 5-6. אצ"מ S20/551. קראוס יעקב, דוח על מצב היהודים בצפון אפריקה הצרפתית. (3.2.349). עמ' 6. כרוז. **האיש בעל שני הכובעים** עמ' 64.

19 אצ"מ S6/3848. רשימת הגירה לפלשתינה במחנה אונר"א ז'אן דארק, אלג'יר חתום בנימין הלר. (10.7.45); אצ"מ S6/3317. רשימה של סרטיפיקטים מאושרים בידי ממשלת פלסטין לאנשים במרוקו. (ללא תאריך). באלג'יר הרישום של הפליטים הוא של מהגרים ולא עולים לפלסטין. מתוכם 90 אירופאים, רווקים ונשואים עם ילדים שהיו באלג'יר ו-50 אזרחים צרפתיים-אלג'יראים, רווקים ונשואים עם ילדים. 4 סורים ויוונים. 5 בעלי אזרחות פולנית וצ'כית ו-2 זוגות מעורבים (אירופאי עם אלג'ירית).

לספינות 'יהודה הלוי' ושיבת ציון' קבוצות נעלמו מעיני הפעילים והשליחים שעסקו בארגון ההעפלה מחוף אלג'יר. קבוצה של 17 פליטים יהודים אירופאים – 12 גברים ו-5 נשים העפילו ב'יהודה הלוי'. לגבי 'שיבת ציון', היה ניסיון לארגן את המעפילים לפי שמות הערים מהן הגיעו. חמל רפאל, השליח, טען שבמחנה המעבר בעיר אלג'יר סימן על הרצפה שמות הערים מהן הגיעו המעפילים הפוטנציאלים, כדי לסייע בהעלאת המעפילים למשאיות שהובילו אותם לספינה 'שיבת ציון' שעגנה בקרבת הנמל ובכל זאת תשומת לבם לא הופנתה לקבוצה של 22 פליטים יהודים אירופאים – 18 גברים ו-4 נשים. פליטים אלה גורשו לקפריסין עם שאר המעפילים הצפון אפריקאים – אחיהם למסע. 61 פליטים יהודים שהעפילו בספינות מנמלי אירופה שהגדירו את מוצאם מצפון אפריקה ומלוב, מתוכם 56 גברים ו-5 נשים שאף הם גורשו לקפריסין.²⁰

הספינות בהן העפילו הפליטים היהודים האירופאים שהגיעו לנמלי אירופה הן: 'מולדת' – 7, 'כנסת ישראל' – 11, 'בן הכט' – 3, 'תאודור הרצל' – 3, 'כ"ט בנובמבר' – 1. בספינה 'כנסת ישראל' שהפליגה מחופי הים השחור היו מעפילים שהגדירו את מוצאם מצפון אפריקה שקרוב לוודאי שהם נשלחו מלוב למחנות במזרח אירופה והצטרפו לספינה אחרי שחרורם מהמחנות. לגבי יתר הפליטים היהודים לא נרשמה שמה של ספינת המעפילים ניתן להניח שהם השתתפו ב'בריחה' מצפון אפריקה והגיעו לנמלי איטליה וצרפת ומשם העפילו לפלשתינה-א"י.

ארץ המוצא של פליטים יהודים-אירופאים: בספינה 'יהודה הלוי' – הייתה מעפילה אחת מרומניה ובספינה 'שיבת ציון' היו מעפילים שרשמו את ארץ מוצאם מהונגריה, פולניה ותוניס. עבור הפליטים היהודים-אירופאים האחרים שהעפילו ישירות מחופי אלג'יר לא נרשמה ארץ מוצא. הסבר אפשרי לכך נעוץ ברישום לא מדויק על ידי פקידי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. הרישום של פליטים יהודים-אירופאים מנמלי אירופה היה קצת יותר מפורט. שני פליטים ציינו שארץ המוצא שלהם היא פולין, ו-59 פליטים ציינו שארץ מוצאם מהמגרב. התפלגות הגילאים של הפליטים האירופאים הייתה דומה לזו של המעפילים הצפון אפריקאים, **הרכב המשפחות וגילאי הפליטים היהודים האירופאים מהמגרב:** רוב המעפילים הפליטים היהודים מנמלי אירופה היו בודדים. בין הפליטים היהודים שהעפילו מחוף אלג'יר היו 5 משפחות. בשתי משפחות היה ילד אחד. בשלוש האחרות היו זוגות ללא ילדים. לפליטים יהודים אירופאים ב'יהודה הלוי' היו משפחות עם 6 בנים ובת אחת ב'שיבת ציון' היו משפחות עם שני בנים בלבד. משפחת שפיגל אחת ממשפחות הפליטים שהעפילו בספינה 'שיבת ציון' נישאה בקפריסין ונולדה להם בת. בין הפליטים האירופאים מנמלי אירופה היו שני זוגות אחים ואחיות. 14 פליטים יהודים אירופאים מהספינות 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' היו בגיל גיוס (שנתון 1908-1929), לעומת 41 מהפליטים היהודים שעלו מנמלי אירופה בני אותו שנתון. 55% מהפליטים היו בגיל גיוס. בין הפליטים מנמלי אירופה היו שלושה מעפילים בני 60 ומעלה ובין הפליטים ב'שיבת ציון' היו שני ילדים ילידי 1947-1948. לא היה רישום של הערים מהן באו פליטים יהודים אלה.

השתייכות הפוליטית של הפליטים האירופאים מצפון אפריקה: ההתפלגות הפוליטית של הפליטים היהודים האירופאים למפלגות דתיות ולמפלגות סוציאליסטיות דומות. גם כאן הרישום לקה בחסר כמו אצל מעפילי צפון אפריקה. חמישה פליטים אירופאים, שהגדירו את מוצאם מצפון אפריקה השתייכו לתנועות דתיות, אחד לתנועה הרוויזיוניסטית וארבעה פליטים השתייכו לתנועות סוציאליסטיות.

²⁰ נספח 5. רשימת מעפילים מצפון אפריקה. אלה פליטים יהודים אירופאים שעלו כמעפילים בספינות מעפילים מנמלי אירופה, גורשו לקפריסין והגדירו את מוצאם מצפון אפריקה.

פליטים יהודים אירופאים במחנות: בכל הקשור למגוריהם במחנות קפריסין ההתפלגות בין מחנות קיץ וחורף של שתי הקבוצות זהה (טבלה 13). אפשר להניח שגם עבורם לא התבצע רישום מדויק.

טבלה 13. ריכוז פליטים יהודים אירופים מצפון אפריקה במחנות קפריסין

	קִיץ	חורף	
פליטים ביהודה הלוי	13	4	17
פליטים בשיבת ציון	13	6	19
פליטים אירופאים שהגדירו מוצאם מצפון אפריקה	26	10	36

מקור: נספח 5 מאגר השמות של מעפילים צפון אפריקאים

מעפילים-פליטים אירופאים אלה שהכירו את תרבות המגרב ואת השפה המוגרבית היו עשויים להיות גשר בין אוכלוסיית המחנות המגוונת שהתקבצו בקפריסין.

הפניית פליטים יהודים אירופאים לפלשתינה-א"י ומדינת ישראל: הפליטים היהודים האירופאים מצפון אפריקה הופנו, עם עלייתם לפלשתינה-א"י ולמדינת ישראל. רוב העולים מקפריסין הופנו לבתי עולים, עליית הנוער ולקיבוצים. לא היה רישום לגבי הפליטים שהעפילו בספינה 'שיבת ציון'. מספר פליטים אירופאים שהגדירו מוצאם מצפון אפריקה ביקשו להצטרף לקבוצת גבע בעמק עין חרוד.

סאגת ההעפלה, למרות היקפה המצומצם, של פליטים יהודים מהמגרב נועדה להראות פן נוסף שלא נבדק במחקר. פליטים אלה עלו הן בשתי הספינות הראשונות שהעפילו ישירות מחוף אלג'יר והן מנמלי אירופה. הם הגיעו מהמגרב יחד עם מעפילים מוגרבים בסיוע של שליחים הפעילים מקומיים. רובם הצהירו על ארץ מוצאם -- המגרב. פליטים אלה היו יכולים לשמש גשר בין שארית הפליטה למעפילי צפון אפריקה בקפריסין.